

Mindenekelőtt szeretném megköszönni az opponenseknek, hogy vállalták a disszertáció bírálatát, köszönöm a dicsérő-megerősítő szavakat és az építő kritikákat, amelyek hiányosságokra, fontos szempontokra hívták fel a figyelmemet, és egy-egy témakör vagy a választott módszerek újragondolására, kiegészítésére, valamint az eredmények pontosabb, világosabb megfogalmazására ösztönöznek. A véleményekre nem külön-külön, hanem (mivel azok sok esetben összefüggő problémákat vetnek fel), egyszerre próbálok válaszolni.

Kaposi Zoltán hiányolta a szaktudományos gondolkodás modelljének alkalmazását (egzakt kérdések/feltételezések megfogalmazása – mérés/elemzés – következtetés – verifikálás), Bódy Zsombor pedig a strukturális (makroszintű), illetve a hosszabb távú, a világháború utáni időszakra is kiterjedő folyamatok („a társadalmi, kulturális és politikai fejlődés”) vizsgálatát. Valóban nem követtem ezt a megismerési modellt, de még csak az általános érvényű magyarázatokat kereső induktív kutatás módszertanát sem, ebben bizonyosan a paraszti társadalom régóta tartó vizsgálata során, a mindennapok története, a tapasztalattörténet, az új kultúrtörténet vagy az interpretatív társadalomtudomány által alakított szemléletmódom játszott szerepet, ami olyan kérdéseket állított előtérbe, hogy az egyén miként tapasztalta, milyen szubjektív jelentéseket adott a háborúval járó (ahhoz kötődő) politikai és gazdasági jelenségeknek, a világháború miként vált a hétköznapiok részévé, hogyan alakította – hangsúlyozottan e rövid történeti periódusban, amikor az egyének és közösségek életének strukturális és anyagi feltételrendszere egészen rövid idő alatt, intenzíven változott meg – a munka világát, az életmódot és az életszínvonalat, a mentalitást, a családi és közösségi kapcsolatokat, a politikai participációt, a korábbi normákat és értékeket vagy akár a társadalmi csoportok reprezentációit, milyen jövőképek születtek a parasztság átalakítására. (Ezért is igyekeztem a kortárs szereplők írásbeli és esetleg szóbeli megnyilvánulásait minél nagyobb terjedelemben bemutatni, és azokat cselekvésmódoikként, illetve valóságképző narrációként vagy diskurzusokként értelmezni.) Belátom, hogy ez a megközelítés kevésbé kedvez a történeti szemlélet következetes alkalmazásának, illetve hosszabb távú folyamatok bemutatásának (és ezáltal fontos elemzési szempontok veszhetnek el), valamint a történeti-elméleti fogalomalkotásnak vagy a meglévő fogalmak használatának. (Ezekről mégsem tartózkodtam kategorikusan: Charles Tilly erőszaktipológiáján és Edward Thompson morális ökonómiáján kívül, James Scott hétköznapi ellenállás-, Victor Turner liminalitás- vagy William Reddy

emóciós rezsim-fogalmára utalok, bár ezek egészen más, esetenként Európán kívüli paraszti életvilágra vonatkoztak.)

A mondottak részben választ adhatnak arra is, hogy az összegzésből miért hiányzik a világháború tartósabb hatásainak számbavétele, és a historiográfia azon részének reflektálása (amire Bódy Zsombor utalt), mely a két világháború közötti magyarországi és a közép-kelet-európai agrárius mozgalmakkal (és a társadalmi bázisukkal) foglalkozik. Azt maradéktalanul elfogadom (amit Kaposi Zoltán ugyancsak szóvá tett), hogy a fejezetenkénti egy-két oldalas összegzéseken kívül, szükséges egy részletesebb összefoglalás (amit pótolni fogok), arra is kitérve, hogyan értelmezhetőek a paraszti társadalomban az I. világháború alatt végbement változások. Vonatkozik ez a családi gazdaságok helyzetére, a piacosodás folyamatára, a szövetkezeti és egyesületi hálózatra, a közösségi autonómiák hagyományos intézményeire, (például hegyközségek, közbirtokosságok), valamint a politikai mobilizációra vagy a nemzeti integrációra is. Számomra azonban a Barrington Moore munkájában vagy a Heinz Gollwitzer által szerkesztett kötetben megjelenő tipológiák, melyek a homogénnek gondolt parasztságot az agrárdemokrata vagy a konzervatív-autoritatív politikai irányzatok bázisának tekintik, nehezen adaptálhatók, nem veszik ugyanis figyelembe a csoport megosztottságát vagy a politikai közömbösséget, valamint azt, hogy az elvi és értékalapú politizálást a pillanatnyi hatalmi érdekek időnként felülírhatják. (Ezek az irányzatok a Kisgazdapártban is megvoltak, ami az 1920-as évek legelején a Bethlennel való együttműködést, illetve a belpolitika alakulását is befolyásolta.) Végül, nem vagyok biztos abban, hogy a Bódy Zsombor által idézett, román származású politikatudós, David Mitrany véleménye a közép- és délkelet-európai parasztság, mint aktív politikai és társadalmi tényező háború utáni felemelkedéséről differenciálatlanul érvényes volna. Csak arra utalok, hogy Romániában, Bulgáriában vagy Jugoszláviában, ahol a földreform számottevően változtatta meg az agrártársadalmak struktúráját, az 1920-as években erős, olykor kormányra jutó parasztpártok működtek (a győzelemben elévülhetetlen érdemeket szerzett szerb parasztkatona például az ottani hőskultusz és a kommemoráció központi alakja lett), a magyarországi Kisgazdapárt viszont az 1920-as évek elején elvesztette önállóságát.

A szakirodalmi bevezető terjedelméről vagy jellegéről, amivel kapcsolatban Bódy Zsombor, Kaposi Zoltán és Varga Zsuzsanna is kritikai észrevételeket tett, megoszlanak a vélemények, magam valóban nem törekedtem a részletes (tételszerű) felsorolásra, ehelyett az I. világháború társadalom- és kultúrtörténeti kutatásának paradigmaticus műveire fókuszáltam. A historiográfiai áttekintéssel emellett azt kívántam szemléltetni, hogy a hazai kutatások miként illeszkedtek a nemzetközi fejleményekhez, kritikát akkor fogalmaztam meg, ha ez a reflexió indokolatlanul elmaradt. (Közbevetőleg jegyzem meg, hogy mások kutatási eredményeire, és

ha azokkal nem értettem egyet, valamint a vitákra és a különböző álláspontokra – például Hidas Péternek a parasztság vagyonosodásra vagy Hanák Péternek a cenzúrahival iratai között megmaradt levelek alapján a pauperizációra vonatkozó egyoldalú következtetései, vagy ahogyan Balázs Eszter Herczeg Ferencnek a parasztkatonákat magasztaló szövegét értelmezte – a lábjegyzetekben igyekeztem utalni.) Mindazonáltal elfogadom az opponensek által említett hiányosságokat. Érdeemes lett volna (és pótolni fogom) az I. világháború vizsgálatára alakult kutatócsoportok publikációit bemutatni, ez éppúgy vonatkozik a saját debreceni munkáinkra, mint a Szegedi Egyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszékének kiadványára, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének (a „mikrotörténet” alcímül választó) konferenciaköteteire, valamint a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, illetve a Hadtörténeti Intézet és Múzeum *Háborús hétköznapiak* című sorozatára (2024-ben már a VI. kötete jelent meg), melyek a politika- és hadtörténeti, a művelődés- és mentalitástörténeti, a néprajzi, az irodalom-, zene-, színház- és sajtótörténeti, a muzeológiai és régészeti kutatásokat igen széleskörűen reprezentálják. (A kritika részemről, amire Varga Zsuzsanna utalt, elsősorban arra irányult, hogy ezekből a kötetekből hiányzott egy-egy bevezető tanulmány, mely arról tájékoztatta volna az olvasót, hogy a különböző módszertannal készülő, egészen eltérő forrásokat használó és információkat közlő írások, illetve az interdiszciplinaritás alapján milyen, mégiscsak egységes tudás alakítható ki.)

Kaposi Zoltán várostörténeti monográfiákra hívja fel a figyelmemet, melyek historiográfiai számbavétele azért lehet fontos, hogy a kronologikusan szervezett fejezetek között megjelenik-e és milyen módon a világháború időszaka. Az említett Nagykanizsa kötetben nincs erről szó, és az elhíresült kiskanizsai sáskákról szóló tanulmány a strukturális folyamatokat, az életmódot, az intézményeket évszázados időtartamban vizsgálja. A 2022-ben megjelent pécsi monográfia háborúval foglalkozó fejezete viszont egyaránt tárgyalja az agrárium és a kistermelők helyzetét, a birtokviszonyokat, a munkaerő pótlását és a közellátást, a jövedelmek alakulását, ami alapján az országos léptékű vizsgálatoknál élesebben mutat rá arra, hogy a strukturális és anyagi feltételek, az ahhoz való alkalmazkodások, vagy a város és vidék kapcsolatának változása egészen rövid idő alatt következhet be, ami egyébként nemegyszer ellentmond a falut és a várost szembeállító és elszigetelő, a világháború alatt burjánzó képzeteknek. (Félő azonban, hogy ilyen kutatásokra a falusi települések nagy többségében nincs lehetőség.)

A szakirodalom válogatása átvezet a források felhasználásának/szelektálásának kérdéséhez. Kaposi Zoltán és Varga Zsuzsanna is utal a kutatásba bevont különböző (levéltári, nyomtatott, narratív) források bőségére, ugyanakkor szórtságára és eseti jellegére. Már az anyaggyűjtés kezdetén rá kellett jönnöm arra, hogy nem valósulhat meg akárcsak egyetlen (a

földművelésügyi) minisztérium vagy megye teljes világháborús anyagának feldolgozása (bizonyosan nem véletlen, hogy az 1950-es évek végén kutatócsoport alakult egy-egy megye iratanyagának számbavételére), s ezzel óhatatlanul a válogatás szubjektív szempontjai kerültek előtérbe, ami azt a nem újkeletű felfogást erősítette, hogy a tényként azonosított múltbeli jelenségek sem függetleníthetők a történeti konstrukciótól. Törekedtem persze a minél több adat bemutatására (oly módon, hogy azok valamiképpen az ágensek cselekvéséről informáljanak), és nem mondtam le a tipizálásról sem, ugyanakkor figyelembe kellett vennem azt is, hogy az adathalmaz nem válik-e tautológiává, amikor egy-egy újabb információ már semmi újat vagy érdekeset nem mond az adott jelenségről. (Kaposi Zoltán azon kérdésére, hogy a források jelölték-e ki a szerkezeti egységeket, vagy pedig egy előre megalkotott tematikai rendszerbe illesztettem be azokat, a válasz az, hogy kölcsönös folyamatról van szó: voltak előre tervezett fejezetek – például a munka világa, az életszínvonal alakulása –, az utóbbin belüli, a háztartásstatistikákat elemző alfejezet viszont annak köszönhető, hogy megfelelő forrásokra bukkantam. Hasonlóképpen, a kutatói szerencse alakította ki a nemzetiségekhez kötődő királlysértési pereket tárgyaló alfejezetet is.)

Varga Zsuzsanna problémaként említi a korabeli sajtó szelektálását, illetve azt, hogy miért pont az adott lapot választottam mérvadó példaként, ami az előbb vázolt kérdéskört (reprezentativitás, a források bizonyító ereje vagy szórtsága) további szemponttal egészíti ki, a kutatás módszertanát is érinti, vagy akár a történeti „adat”, „tény” fogalmi újragondolását teheti szükségessé. Arról van szó, hogy ma már a legkülönbözőbb források tömegesen találhatók meg internetes (levéltári, múzeumi) adatbázisokban, melyekben a keresést programok gyorsítják fel. (A több ezer oldalt kitevő Képviselőházi Naplókban például egészen könnyen találtam meg a kiskisgazda-képviselők felszólalásait, melyekre az egyik alfejezet épült.) Hasonló a helyzet a sajtó vonatkozásában. A felhasznált lapok egy része (például a Kiskisgazdapárt lapja, a releváns Magyar Lobogó) nincs az említett adatbázisokban, ezt számról számra néztem át, csakúgy mint a Szatmári Gazdát, mely a Szatmárvármegyei Gazdasági Egyesület lapja volt, és mint ilyen rendkívül sokat foglalkozott a mezőgazdasági árak szabályozásával, a hadikölcsön-jegyzéssel vagy a rekvirálásokkal. (Ennek feltüntetését, illetve annak elemzését, hogy az ágazati érdekvédelem – a kontrollált nyilvánosság keretei között – hogyan jelenhetett meg egy-egy újságban, szükséges lesz pótolni.) Más, az interneten hozzáférhető periodikák esetén egy-egy személyre, fogalomra, eseményre kerestem rá (azt hiszem, a történeti etika is megkívánja, hogy erről tájékoztassam a leendő olvasót), ebben az esetben ismét a szubjektív szelektálás került előtérbe, ami azonban nem nélkülözheti a sajtótörténeti értelmezést. Egyes vidéki lapok például feltűnően sokat foglalkoztak az orosz hadifoglyok és a nők szexuális kapcsolatával,

lehetséges, hogy azokon a településeken vagy régiókban ez nagyobb számban fordult elő, ám lehet, hogy csupán a közállapotokat morálisan megvető és a tabusítással dacoló szerkesztői vagy publicista ethosz következménye.

Bódy Zsombor, Kaposi Zoltán és Varga Zsuzsanna is kiemeli bírálatában, hogy nem vettem figyelembe a parasztság társadalmi és kulturális rétegződését, ami a különböző cselekvések, a háborús helyzetekre történő reagálások értelmezését nehezítette. (A konkrét esetek kapcsán azonban – legyen az a háztartásstatisztikák vagy a hatóságoknak címzett panaszlevelek elemzése – törekedtem a társadalmi kontextus minél pontosabb bemutatására, igaz, adatok hiányában ez nem mindig valósulhatott meg.) Ami a rétegződést illeti, a társadalomtörténeti, néprajzi és agrárgazdasági irodalom az üzemméret, a gazdaságtípusok, a piacorientáltság vagy az életmód alapján változatos rétegmodelleket alkotott meg, magam egy korábbi munkámban az aktorok társadalmi képzetét és a csoportok társadalmi reprezentációit vizsgáltam – mindezt a dolgozatot kiegészítő bevezető fejezetben fogom bemutatni. Ugyancsak indokolt a gazdálkodást, a munkalehetőségeket befolyásoló táji-települési feltételek számbavétele, mivel ezek hosszú távon, a háború előtt és a háború éveiben is érvényesülhettek, és regionálisan jelölték ki például az agrárszegénység sűrűsödő területeit (az északkeleti országrészekben, Bereg, Ung, Máramaros vármegyékben már a háború előtti években is gyakoriak voltak az éhínségek); azzal viszont, hogy a nemzetiségi parasztságnak milyen háborús nehézségekkel kellett szembenéznie – amire Kaposi Zoltán hiányként utalt – önálló fejezetben foglalkoztam.

S mindehhez még egy észrevételt tennék. Magam bizonytalan vagyok abban, hogy társadalomszerkezeti meghatározók vagy csoportosajátos tulajdonságok alapján következtethetnénk egyéni cselekvésekre vagy magatartásmódokra. Elég csak az ármaximálás, a mezőgazdasági termékek értékesítésének kontrollálása, az áruhiány nyomán burjánzó feketekereskedelemre utalni, melyben vagyonos gazdák, sőt belőlük szerveződő hálózatok, piaci kofák, napszámosok és cselédek vettek részt (olyanok is, akik piaci érintettsége a korábbiakban minimális volt, azaz a világháború – miként Kaposi Zoltán fogalmaz – az „önfogyasztó, öntermelő” stratégiák logikáját is felülírhatta); belőlük egy új, sajátos kulturális karakterjegyekkel rendelkező (és a politikai hatalom és a propaganda számára a bűnbakképzésre alkalmas) csoport konstruálódott. Vagy Varga Zsuzsanna említi, hogy ha a munkaerő-allokáció alapján megalkotott gazdaságtípusokat szem előtt tartom, akkor árnyaltabban lehetett volna a férfi munkaerő kiesésének hatásait megítélni. Ehhez azonban hozzátartozik, hogy a munkaerőhiány a családi-rokoni-szomszédsági kapcsolatokat dinamizálta (tehát ettől sem tekinthetünk el), a kormány a felmentésekkel vagy a közerő igénybevételének lehetőségével szabályozta a problémát, amit a településeken az adott mikrohatalmi relációk (a

protekció jól bevált gyakorlata) szerint hajtottak végre. Azaz a társadalmi valóság a maga konkrétságában és egyediségében nemritkán ellenáll a tipizálásnak. Másfelől az említett példák a társadalom relacionista felfogására, illetve arra irányítja a figyelmet, hogy a háború miként alakította a rendies vagy patrónus-kliens jellegű kapcsolatokat, amit a bemutatott esetek és szereplők mellett, a későbbiekben érdemes lehet továbbiakkal kiegészíteni.

Ugyancsak Varga Zsuzsanna, valamint Bódy Zsombor is említi a használt társadalmi kategóriák vagy fogalmak (paraszság, őstermelők, földművesek, mezőgazdasági munkásság) tudományos definiálásának a hiányát. Magam a „paraszt” terminus világháború alatti használatának és az erre vonatkozó élénk vitáknak az elemzésére tettem kísérletet, melyekben a falusi társadalmi struktúrák eltérő tapasztalatai, az „úr” és „paraszt” közötti mentális határok ismétlődő kijelölésének a szándéka jelent meg, de az „őstermelők”, a „kisgazda”/”kisgazda-osztály”, valamint az „agrárproletariátus” fogalmak is ideológiai és politikai jelentésekkel telítődtek. Ugyanakkor belátom, hogy a társadalom- és kultúrtörténeti megközelítést egyaránt felvállaló munka nem nélkülözheti az említett kategóriák analitikus bemutatását sem, amire – a különböző diszciplínák szerint : társadalomtörténet, agrártörténet, néprajztudomány – fogok sort keríteni.

Mindhárom opponens jogosan tette szóvá bizonyos témák nem kellően alapos kifejtését vagy továbbiakra hívták fel a figyelmemet. A Varga Zsuzsanna által említett szociálpolitikai célkitűzések részletesebb tárgyalását az akadályozta, hogy az 1917-ben felállított Népjóléti Minisztérium iratanyaga nem maradt meg, és a vidéki levéltárakban sem találtam adekvát forrásokat. Ilyen a társadalmi ellenállás és az erőszak kérdésköre is. A politikai hatalom falusi életviszonyokba történő erősödő beavatkozásával (a rekvirálásokkal) szemben csak néhány példával illusztráltam az ellenállás hagyományos („hétköznapi”) mintáit, a gazdálkodás megszokott rendjével ellentétes magatartásokat (a termelés visszafogását), a legális és szervezett, jogi úton megvalósuló tiltakozásokat vagy a fegyveres ellenállást, úgy gondolom azonban, hogy ebben az esetben érdemes lehet – miként Kaposi Zoltán felvetette – az erre vonatkozó (a dolgozatban nem közölt) minden adat térbeli-települési és időbeli szórtságának (a különböző egyéni és csoportos ellenállási formák gyakoriságának) térképi ábrázolása (anélkül, hogy a kvantifikáció bonyodalmaiba mélyednék), ami újabb elemzési szempontokat kínálhat. (A kartográfiai módszer a néprajztudományban sem ismeretlen, aminek a hagyományaira is támaszkodhatok.)

A hátszági erőszak ábrázolása végigvonul a dolgozaton, ennek tipizálására, valamint a katonák által a civil lakossággal szemben elkövetett erőszak vizsgálatára, ami az I. világháború nemzetközi historiográfiájában az egyik meghatározó témává vált, azért nem törekedtem, mert

ez messze túlmutat a paraszti társadalmon. Az 1918 őszi falusi eseményekkel kapcsolatban viszont a Charles Tilly-féle tipológia mellett, vonzó volt számomra a szerző utolsó munkájának szemléleti megközelítése, mely a tömegmozgalmakat a kulturális mintákat felhasználó, szimbolikus cselekvéseket is magukba foglaló látványos performanszoknak tekinti, és a narratív fordulat után a róluk szóló történeteket is elemezte. Emellett – miként Varga Zsuzsanna ajánlotta – fontos lett volna a 20. századi állami és kollektív erőszakot vizsgáló Erőszakkutató Intézet munkájára is utalni, annál inkább, mert újabban Marosvári Attila és Kosztyó Gyula dolgozták fel igen alaposan az 1918 őszi Csanád vármegyében, valamint 1918 és 1920 között Északkelet-Magyarországon zajló eseményeket, melynek során a politikai és a személyes, a magánszférát átjáró erőszak dinamikáját is szem előtt tartották.

Bódy Zsombor a háborús közélélemezéshez kötődő erőszakot (amivel magam is részletesen foglalkoztam), és ennek egyre gyarapodó nemzetközi szakirodalmát hangsúlyozza. Ezek a munkák – az Osztrák-Magyar Monarchiát tekintve – Bécs, Prága vagy Graz lakosságának és a vidéki népesség élelmiszerellátását, a napi fejadagok drasztikus csökkenését, és ennek reakciót (az éhséglázadásokat, a feljelentéseket, amit Pieter Judson az alulról szerveződő államépítés eszközének tekint), valamint az éleződő konfliktusokat is vizsgálták. Ez úgy gondolom a Kaposi Zoltán által javasolt összehasonlítás egyik témája lehet; továbbá szintén az összehasonlítást teszik lehetővé a Monarchia országainak/régióinak agrártermelésére és áruforgalmára vonatkozó statisztikák, melyek szerint – Bódy Zsombor kérdésére válaszolva – a gabonafélék terméseredményei Ausztriában, alacsonyabb szintről indulva, sokkal nagyobb mértékben csökkentek, mint Magyarországon. A termelési statisztikák azonban nem térnek ki a különböző üzemkategóriákra, ezért az agrárnagyüzemek teljesítményének változása – ahogyan az a pécsi városmonográfiában is történik – szerintem egy-egy uradalom vizsgálatával ragadható meg. (Egyébként a *Die Habsburgermonarchie* című sorozat utolsó, 2016-ban megjelent, a világháború időszakát tárgyaló egyik kötete reprezentatív statisztikai válogatást nyújt.) Vagy az összehasonlítás még egy lehetőségét kínálhatja a szövetkezeti mozgalom világháború alatti alakulása, melynek a hazai historiográfiában is megvannak az előzményei.

Végezetül még egyszer szeretném megköszönni az opponenseknek a dolgozat alapos és segítőkész bírálatát. Javaslataikat, valamint azokat a kisebb észrevételeiket, amelyekre nem válaszoltam tételesen, elfogadom, és biztos vagyok benne, hogy ezeket a kézirat javítása során hasznosítani tudom majd.

Budapest, 2025. szeptember

Csíki Tamás